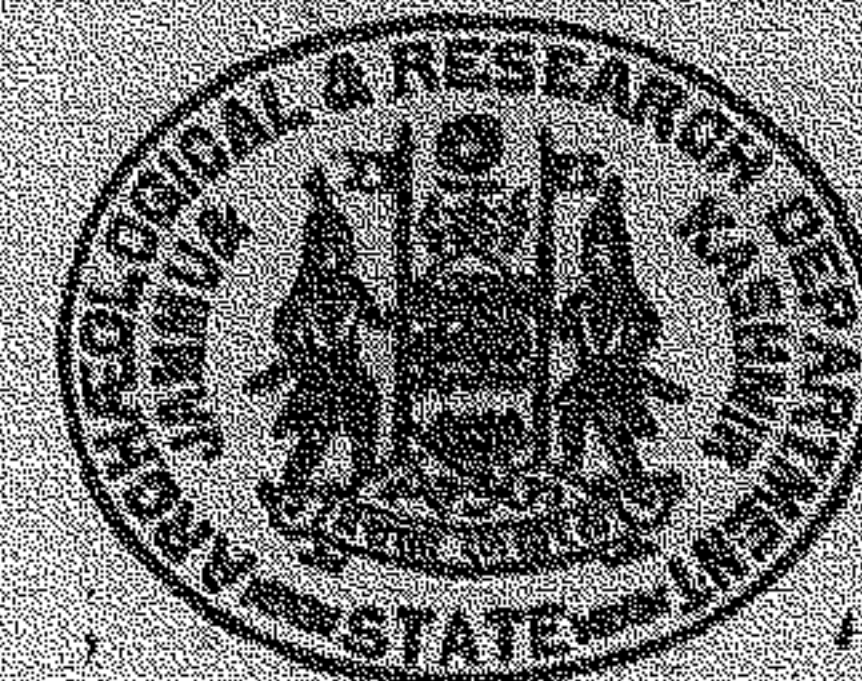

THE
KASHMIR SERIES OF TEXTS AND STUDIES
EDITED BY
J. C. CHATTERJI, B. A. (Cantab.), VIDYĀVĀRIDHI,
DIRECTOR
OF
The Archaeological and Research Department
KASHMIR STATE.

Vol. III.

काश्मीरग्रन्थावली
श्रीजगदीशचन्द्र-चट्टोपाध्याय-
संपादिता
तृतीय खण्डम्

SRINAGAR,
KASHMIR.

1911.

THE
PRATYABHIJÑĀ HRIDAYA
BEING

a Summary of the Doctrines of the
Advaita Shaiva Philosophy of Kashmir

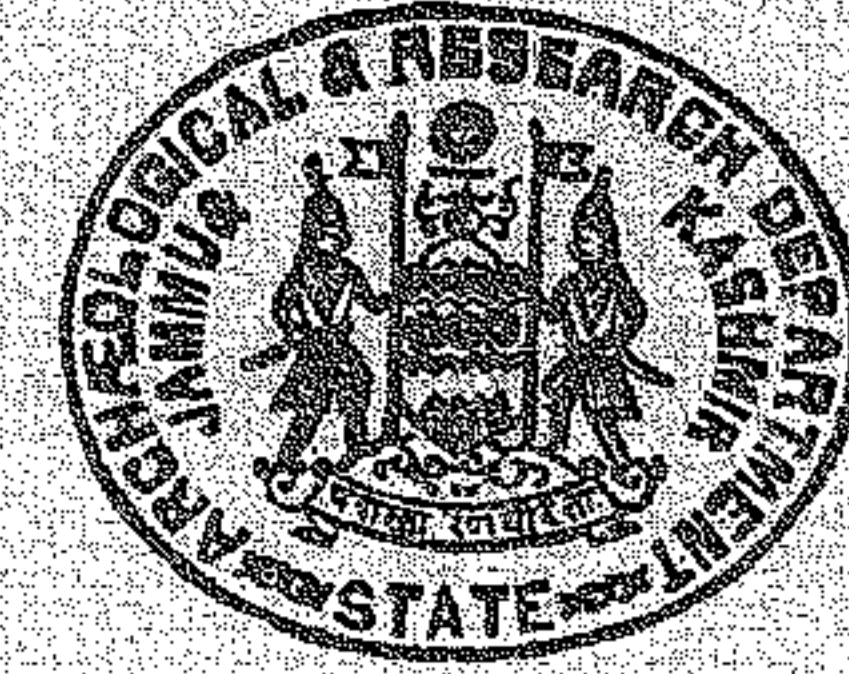
BY

KSHEMARĀJA (Kṣemarāja,

Rājānaka)

अथ

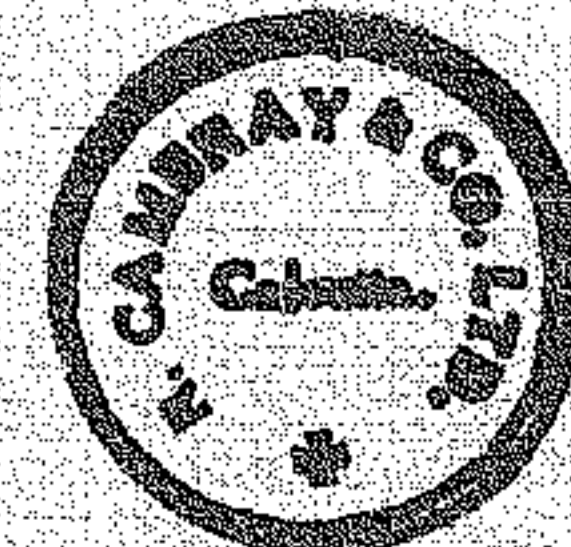
प्रत्यभिज्ञाहृदयम् ।

श्रीनगर

(कश्मीर)

संवत् १९६८

PREFACE.

The present edition of the *Pratyabhijñā Hṛidaya* of Kṣhemarāja, printed now for the first time, has been prepared by a collation of the following Manuscripts:—

- क—A manuscript in Devanāgarī characters.
- ख—An old, much decayed manuscript in Shārada characters.
- ग—A Shārada manuscript on paper belonging to Paṇḍit Hara Bhaṭṭa Shāstrin of this Department.
- ङ—An old manuscript in Shārada characters on birch bark (obtained from Lahore by M. M. Paṇḍit Mukunda Rāma Shāstrin, Head Paṇḍit of this Department).

In the preparation of the text for the press the Paṇḍits of the Department have given me the same help, in their several capacities, as they rendered in regard to the edition of the previously published volume of the *Shiva-Sūtra-Vimarśinī*; and I am very grateful to them for this help.

An account of this work by Kṣhemarāja is given in my *Kashmir Shaivism*, published as the Second Volume of this Series. It bears the same relation to the Advaita Shaiva System of Kashmir as the *Vedānta-Sāra* of Sadānanda does to the Vedānta System. That is to say, it is intended to be an easy introduction to, and a summary of the doctrines of, the System. Still, Kashmir Shaivism being a hitherto neglected and little known System, a full comprehension of the *Pratyabhijñā Hṛidaya* will not perhaps be very easy for most students. To them a preliminary study of the "*Kashmir Shaivism*" is recommended.

Srinagar, } JAGADĪSHA CHANDRA CHATTERJI,
Kashmir. }

PK 3591

K 2

V. 3

BOMBAY:

Printed by B. R. Ghanekar at the Nirnaya-Sagar Press,
23, Kolbhat Lane, and published by the Archaeological and
Research Department, Srinagar, (Kashmir).

Sing

अथ

प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्राणां पाठानुक्रमणिका ।

सू० सं०	सूत्राणि	पृ० सं०
१	चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः ।	२
२	स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति ।	५
३	तन्नाना अनुरूपग्राह्यग्राहकभेदात् ।	६
४	चितिसंकोचात्मा चेतनोऽपि संकुचितविश्वमयः ।	८
५	चितिरेव चेतनपदादवरूढा चेत्यसंकोचिनी चित्तम् ।	११
६	तन्मयो मायाप्रमाता ।	१३
७	स चैको द्विरूपस्त्रिमयश्चतुरात्मा सप्तपञ्चकस्वभावः ।	१५
८	तद्भूमिकाः सर्वदर्शनस्थितयः ।	१६
९	चिद्वत्तच्छक्तिसंकोचात् मलावृतः संसारी ।	२१
१०	तथापि तद्वत् पञ्चकृत्यानि करोति ।	२२
११	आभासन-रक्ति-विमर्शन-बीजावस्थापनतस्तानि ।	२४
१२	तदपरिज्ञाने स्वशक्तिभिर्व्यामोहितता संसारित्वम् ।	२६
१३	तत्परिज्ञाने चित्तमेव अन्तर्मुखीभावेन चेतन- पदाध्यारोहाच्चितिः ।	३२
१४	चितिवह्निरवरोहपदे च्छन्नोऽपि मात्रया मेयेन्धनं गुप्यति ।	३४
१५	बललाभे विश्वमात्मसात्करोति ।	३५
१६	चिदानन्दलाभे देहादिषु चेत्यमानेष्वपि चिदैका- त्म्यप्रतिपत्तिदार्ढ्यं जीवन्मुक्तिः ।	३६
१७	मध्यविकासाच्चिदानन्दलाभः ।	३७

सू० सं०	सूत्राणि	पृ० सं०
१८	विकल्पक्षय शक्तिसंकोचविकास-बाह्यच्छेदाद्यन्तको- दिनिभालनादय इहोपायाः ।	३९
१९	समाधिसंस्कारवति व्युत्थाने भूयो भूयश्चिदैक्याम- शात् नित्योदितसमाधिलभः ।	४६
२०	तदा प्रकाशानन्दसारमहामन्त्रवीर्यात्मकपूर्णाहन्ता- वेशात् सदा सर्वसर्गसंहारकारिनिजसंविद्देवता- चक्रेश्वरताप्राप्तिर्भवति इति शिवम् ।	४८

इति प्रत्यभिज्ञाहृदये सूत्रपाठः समाप्तः ॥

प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्राणां प्रतिसूत्रं संक्षिप्तविषयार्थसंग्रहः ।

- १ स्वसंविच्छक्तेरेव मुख्यतया सर्वकारणत्वस्य, सुखोपायेन प्राप्तव्यताया, अत्युत्तमफलस्य च निरूपणम् ।
- २ संविद्यतिरिक्तानां मायाप्रकृत्यादीनां विश्वसृष्टौ निमित्तो-
पादानादिभावपरिहारप्रयोजनं विश्वस्य सन्निदेकात्म्यसत्तया
अवस्थितिनिरूपणम् ।
- ३ स्वसंविन्मयमात्रतायामपि तत्तदनुरूपविभागेन विश्वस्वरूप-
प्रतिपादनम् ।
- ४ संकुचितचित्तया भेदावभासमापन्नस्य पशोरपि परमशिववत्
विश्वरूपताव्याहरणम् ।
- ५ नीलसुखादिरूपार्थग्रहणोन्मुखत्वेन संकुचितग्राहकरूपत्वस्य,
चित्तस्य वस्तुतः चित्तिस्वरूपत्वनिरूपणम् ।
- ६ मायाप्रमातुरपि चित्तमयतानिरूपणम् ।
- ७ प्रकाशरूपत्व-संकोचावभासवत्त्वाभ्यां द्वैरूप्य-त्रिमलावृतत्व-
शून्यादिचतुरात्मत्व-शिवादिपञ्चत्रिंशत्त्वस्वभावादिसत्तया
नानाविधप्रपञ्चाभासेपि, चिदात्मनः तात्त्विकैकात्म्यनिरू-
पणम् ।
- ८ चार्वाकनैयायिकादिदर्शनान्तराणामर्वाचीनपदप्रतिष्ठाव्यव-
स्थितेः, नीलसुखादिसंविद्विस्थितीनां स्वात्मस्वरूपाभिव्यक्त्यु-
पायत्वस्य च कथनम् ।
- ९ आत्मनः स्वातन्त्र्येण अभेदव्याप्तिनिमज्जनभेदव्याप्त्यवलम्बनात्
इच्छादिशक्तिसंकोचोत्तरं मलावृतसंसारित्वप्रदर्शनम् ।

- १० शुद्धेतराध्वस्फारणक्रमेण स्वरूपविकासरूपसृष्ट्यादिपञ्चकृत्य-
कर्तुः भगवतः संसार्यवस्थापत्तावपि स्वरूपाभिज्ञानहेतुकस्व-
ष्ट्यादिपञ्चविधकृत्यकारित्वनिरूपणम् ।
- ११ आत्मनः संसार्यवस्थायामेव पञ्चविधकृत्यकारित्वरहस्याभि-
ज्ञानानां प्रदर्शनम् ।
- १२ पूर्वनिरूपितपञ्चविधकृत्यकारितानभिज्ञस्य स्वशक्तिकर्तृकव्या-
मोहिततालक्षणपशुदशापोषणहेतूनां निरूपणम् ।
- १३ स्वीयपञ्चकृत्यकारित्वपरिज्ञाने तदन्यथात्वकारिहेत्वपगमात्
मोहनिवृत्त्या स्वातन्त्र्यलाभात् अन्तर्मुखीभूतस्य चित्तस्य स्व-
रूपप्रत्यापत्त्यात्मचिद्रूपतावासिप्रदर्शनम् ।
- १४ मायाप्रमातृतायामपि चिच्छक्तेः अंशतः स्वकार्यकारितानि-
रूपणम् ।
- १५ अवाप्तस्वरूपस्फारचित्यात्मवललाभे पूर्वनिर्दिष्टमायाप्रमातुः
विश्वस्य आत्मसात्काररूपाभेदावभासनानिरूपणम् ।
- १६ विधात्मसात्कारसमावेशलाभात् देहादिमत्त्वेऽपि जीवन्मुक्ति-
लक्षणकथनम् ।
- १७ संविद्विकासे ब्रह्मनाडीविकासे वा चिदानन्दलाभात्मजीवन्मु-
क्तिफलनिरूपणम् ।
- १८ प्रोक्तद्विविधमध्यविकासोपायभूतानां विकल्पक्षयादियुक्तीनां
प्रदर्शनम् ।
- १९ समावेशसमापत्त्यात्मसमाधिलाभस्य नित्योदिततायां युक्ति-
निरूपणम् ।
- २० समाधिलाभस्य पार्यन्तिकफलकथनम् ।

इति प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्राणां संक्षिप्तविषयार्थसंग्रहः ॥

ओं नमो मङ्गलमूर्तये ।

अथ

प्रत्यभिज्ञाहृदयम् ।

नमः शिवाय सततं पञ्चकृत्यविधायिने ।

चिदानन्दधनस्वात्मपरमार्थावभासिने ॥ १ ॥

शांकरोपनिषत्सारप्रत्यभिज्ञामहोदधेः ।

क्षेमेणोद्घ्रियते सारः संसारविषयान्तये ॥ २ ॥

इह ये सुकुमारमतयोऽकृततीक्ष्णतर्कशास्त्रपरि-
श्रमाः शक्तिपातोन्मिषित-पारमेश्वरसमावेशा-
भिलाषिणः कतिचित् भक्तिभाजः, तेषाम्
ईश्वरप्रत्यभिज्ञोपदेशतत्त्वं मनाक् उन्मील्यते ।

१ तत्त्वं हि

‘चिदानन्दैषणाज्ञानक्रियाणां सुस्फुटत्वतः ।

शिव-शक्ति-सदीशान-विद्याख्यं तत्त्वपञ्चकम् ॥’

इति पञ्चकत्वेन आम्नातम् । उन्मील्यते इति, तेषां कृते संक्षिप्य
प्रकटीक्रियते इति वाक्यार्थः ।

पं० ४ क. ख. ग. पु० उद्धरासि परं सारं संसारविषयान्तिदम् ॥ इति पाठः ।

पं० ५ ग. पु० कृततीक्ष्णशास्त्र इति पाठः ।

पं० ६ क. पु० शक्तिपातवशोन्मिषितपारमेश्वरेति पाठः ।

पं० ७ ग. पु० समावेशाभिलाषाः इति पाठः ।

तत्र स्वात्मदेवताया एव सर्वत्र कारणत्वं
सुखोपायप्राप्यत्वं महाफलत्वं च अभिव्यङ्ग्यमाह
चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः ॥ १ ॥

‘विश्वस्य’—सदाशिवादेः भूम्यन्तस्य ‘सिद्धौ’—
निष्पत्तौ, प्रकाशने स्थित्यात्मनि, परप्रमातृवि-
श्रान्त्यात्मनि च संहारे, पराशक्तिरूपा ‘चितिः’
एव भगवती ‘स्वतन्त्रा’—अनुत्तरविमर्शमयी
शिवभट्टारकाभिन्ना ‘हेतुः’—कारणम् । अस्यां हि
प्रसरन्त्यां जगत् उन्मिषति व्यवतिष्ठते च,
निवृत्तप्रसरायां च निमिषति,—इति स्वानुभव
एव अत्र साक्षी । अन्यस्य तु मायाप्रकृत्यादेः
चित्प्रकाशभिन्नस्य अप्रकाशमानत्वेन अस-
त्वात् न कचिदपि हेतुत्वम्; प्रकाशमानत्वे तु
प्रकाशैकात्म्यात् प्रकाशरूपा चितिरेव हेतुः

पं० १ ख. ड. पु० सर्वत्र इति पदं नास्ति ।

पं० २ क. ग. पु० महाफलाभिव्यक्तिं चाह इति पाठः ।

पं० ५ ख. ड. पु० स्वे चेत्यात्मनि इति पाठः ।

पं० ७ ख. ड. पु० तन्त्रानन्तविमर्शमयी इति पाठः ।

पं० १० ख. ग. पु० च इति पदं नास्ति ।

पं० १२ ख. पु० अप्रकाशत्वेन इति पाठः ।

पं० १३ ड. पु० असत्त्वादपि न कचित् हेतुत्वम् इति पाठः ।

पं० १४ ख. ड. पु० चिदेव इति पाठः ।

न त्वसौ कश्चित् । अत एव देशकालाकारा
एतत्सृष्ट्या एतदनुप्राणिताश्च नैतत्स्वरूपं भेत्तु-
मलम्,—इति व्यापक-नित्योदित-परिपूर्णरूपा
इयम् ।—इत्यर्थलभ्यमेव एतत् ।

ननु जगदपि चितो भिन्नं नैव किञ्चित्;
अभेदे च कथं हेतुहेतुमद्भावः ? उच्यते । चिदेव
भगवती स्वच्छस्वतन्त्ररूपा तत्तदनन्तजगदा-
त्मना स्फुरति,—इत्येतावत्परमार्थोऽयं कार्यका-
रणभावः । यतश्च इयमेव प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेय-
मयस्य विश्वस्य सिद्धौ—प्रकाशने हेतुः,
ततोऽस्याः स्वतन्त्रापरिच्छिन्नस्वप्रकाशरूपायाः

२ यदुक्तम्

देशकालाकारभेदः संविदो नहि युज्यते ।

तस्मादेकैव पूर्णाहं-विमर्शात्मा चिदुच्यते ॥

इति ।

पं० १ ग. पु० न त्वन्यः कश्चिदिति पाठः ।

पं० २ क. ग. पु० एतत्प्राणिता इति पाठः ।

पं० ३ क. पु० परिपूर्णोऽयम् इति, ग. पु० परिपूर्णयम् इति पाठः ।

पं० ४ क. ग. ड. पु० इत्ययल्लभ्यमेव इति पाठः ।

पं० ६ क. पु० कथं हेतुसद्भाव इति पाठः ।

पं० ७ ख. ग. ड. पु० जगदात्मना विश्वरूपेण इति पाठः ।

पं० ९ क. पु० अतश्चेयमिति, ड. पु० यत् च इयमेवेति पाठः ।

पं० ११ ख. ड. पु० स्वतन्त्राविच्छिन्नेति पाठः ।

सिद्धौ अभिनवार्थप्रकाशनरूपं न प्रमाणवराक-
मुपयुक्तम् उपपन्नं वा । तदुक्तं त्रिकसारे

‘स्वपदा स्वशिरशलायां यद्वलङ्घितुमीहते ।
पादोद्देशे शिरो न स्यात्तथेयं वैन्दवी कला ॥’

इति ।

यतश्च इयं विश्वस्य सिद्धौ पराद्वयसामरस्या-
पादनात्मनि च संहारे हेतुः, तत एव स्वतन्त्रा ।
प्रत्यभिज्ञातस्वातन्त्र्या सती, भोगमोक्षस्वरूपाणां
विश्वसिद्धीनां हेतुः।—इति आवृत्त्या व्याख्येयम् ।

अपि च ‘विश्वं’—नील-सुख-देह-प्राणादि; तस्य
या ‘सिद्धिः’—प्रमाणोपारोहक्रमेण विमर्शमयप्र-
मात्रावेशः, सैवं ‘हेतुः’—परिज्ञाने उपायो यस्याः ।

३ नहि सूर्यप्रकाशने दीपान्तरमुपयुज्यते इति भावः ।

४ यो लङ्घितुमीहते तस्य यथा पादोद्देशे शिरो न स्यात् तथा इयमि-
त्यत्र संबन्धः ।

५ नीलं वहिरिन्द्रियगम्यम्, सुखमन्तरिन्द्रियगम्यम्, प्राणादि
जीवचेष्टागम्यम् ।

६ यथा दूरस्थस्य अग्नेः अनुमितौ धूमः साधनं तद्वदित्यर्थः ।

पं० १ ख. ग. पु० सिद्धौ प्रकाशनेऽभिनवार्थप्रकाशनेति, क. पु०
अभिनवप्रकाशरूपम् इति पाठः ।

पं० ७ ख. ड. पु० अत एवेति पाठः ।

पं० ८ ख. ड. पु० प्रत्यभिज्ञातस्वातन्त्र्या भोगमोक्षसिद्धीनां हेतुः इति पाठः ।

पं० ११ क. पु० प्रमाणोपहारक्रमेण इति, ग. पु० प्रमाणोपहारक्रमेणेति
पाठः । ख. पु० विमर्शमात्रावेश इति पाठः ।

पं० १२ ख. ड. पु० स एव हेतुरिति पाठः ।

अनेन च सुखोपायत्वमुक्तम् । यदुक्तं श्रीविज्ञान-
भट्टारके

‘ग्राह्यग्राहकसंबन्धिः सामान्या सर्वदेहिनाम् ।
योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानता ॥’

इति ।

‘चितिः’—इति एकवचनं देशकालाद्यनवच्छि-
न्नताम् अभिदधत् समस्तभेदवादानाम् अवा-
स्तवतां व्यनक्ति । ‘स्वतन्त्र’-शब्दो ब्रह्मवादवैल-
क्षण्यम् आचक्षाणः चितो माहेश्वर्यसारतां ब्रूते ।
‘विश्व’-इत्यादिपदम् अशेषशक्तित्वं, सर्वकार-
णत्वं, सुखोपायत्वं महाफलं च आह ॥ १ ॥

ननु विश्वस्य यदि चितिः हेतुः, तत् अस्या
उपादानाद्यपेक्षायां भेदवादापरित्यागः स्यात्—
इत्याशङ्क्य आह

स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मी-

लयति ॥ २ ॥

‘स्वेच्छया’, न तु ब्रह्मादिवत् अन्येच्छया,

पं० ३ क. पु० ग्राह्यग्राहकसंबन्ध इति पाठः ।

पं० ६ क. पु० अवच्छिन्नतामेवाभिदधत् इति पाठः ।

पं० ९ क. पु० माहेश्वरतां ब्रूते इति, ख. ड. पु० माहेश्वरसारताम् इति

पं० १० ग. पु० अशेषशक्तिमत्त्वम् इति पाठः ।

पाठः ।

पं० १२ ड. पु० तदा अस्या इति पाठः ।

तथैव च, न तु उपादानाद्यपेक्षया,—एवं हि प्रागुक्तस्वातन्त्र्याहान्या चित्तमेव न घटेत—‘स्व भित्तौ’, न तु अन्यत्र कापि, प्राक् निर्णीतं ‘विश्वं’ दर्पणे नगरवत् अभिन्नमपि भिन्नमिव ‘उन्मीलयति’। उन्मीलनं च अवस्थितस्यैव प्रकटीकरणम् ।—इत्यनेन जगतः प्रकाशैकात्म्येन अवस्थानम् उक्तम् ॥ २ ॥

अथ विश्वस्य स्वरूपं विभागेन प्रतिपादयितुमाह

तन्नाना अनुरूपग्राह्यग्राहक-
भेदात् ॥ ३ ॥

‘तत्’ विश्वं ‘नाना’—अनेकप्रकारम् । कथं ? ‘अनुरूपाणां’—परस्परोचित्यावस्थितीनां ‘ग्राह्याणां ग्राहकाणां’ च ‘भेदात्’—वैचित्र्यात् । तथा च

७ ग्राहकाः सप्त प्रमातारः, ते च (१) शिवः (२) मन्त्रमहेश्वराः (३) मन्त्रेश्वराः (४) मन्त्राः (५) विज्ञानाकलाः (६) प्रलयाकलाः (७) सकलाः इत्यागमप्रसिद्धाः ।

पं० १ क. पु० तथैव चेति पाठः ।

पं० २ क. पु० चित्तत्वमेव इति पाठः ।

पं० ४ क. ग. पु० दर्पणनगरवत् इति समस्तः पाठः ।

पं० ५ क. पु० उन्मीलयतीत्यनन्तरम् ‘अवभासयति’ इत्याप्यधिकः पाठोक्तिः ।

पं० १३ ख. पु० अनुरूपाणाम् इति पाठः ।

पं० १४ क. पु० ग्राहकताभेदात् इति पाठः ।

सदाशिवतत्त्वे अहन्ताच्छादित-अस्फुटेदन्ताम-
यं यादृशं परापररूपं विश्वं ग्राह्यं, तादृगेव श्रीसदाशिवभट्टारकाधिष्ठितो मन्त्रमहेश्वराख्यः प्रमातृवर्गः परमेश्वरेच्छावकल्पिततथावस्थानः । ईश्वरतत्त्वे स्फुटेदन्ताहन्तासामानाधिकरण्यात्म यादृक् विश्वं ग्राह्यं, तथाविध एव ईश्वरभट्टारकाधिष्ठितो मन्त्रेश्वरवर्गः । विद्यापदे श्रीमदनन्तभट्टारकाधिष्ठिता बहुशाखावान्तरभेदभिन्ना यथाभूता मन्त्राः प्रमातारः, तथाभूतमेव भेदैकसारं विश्वमपि प्रमेयम् । मायोर्ध्वे यादृशा विज्ञानाकलाः कर्तृताशून्यशुद्धबोधात्मानः, तादृगेव तदभेदसारं सकल-प्रलयाकलात्मक-पूर्वावस्थापरिचितम् एषां प्रमेयम् । मायायां शून्यप्रमातृणां प्रलयकेवलानां स्वो-

पं० १ क. पु० अहन्ताच्छादितेऽपि स्फुटे इदन्तामयम् इति पाठः ।

पं० २ ख. पु० भट्टारको मन्त्रमहेश्वराख्य इति पाठः ।

पं० ५ क. पु० सामानाधिकारात्म इति, ग. पु० सामानाधिकरण्यात्मतया इति पाठः ।

पं० ७ ग. पु० विद्यातत्त्वे इति, ख. पु० विद्यापदेश—धीमत् इति पाठः ।

पं० ८ ग. पु० अधिष्ठितानन्तबहुशाखेति, क. पु० बहुशाखा अवान्तरभिन्ना इति, ख. पु० अधिष्ठितबहुशाखेति पाठः ।

पं० ११ ख. पु० कर्तृत्वशून्येति पाठः ।

पं० १२ ख. पु० अभेदसारसकलेति समस्तः पाठः ।

पं० १४ क. पु० मायायाः प्रमातृणामिति पाठः ।

चितं प्रलीनकल्पं प्रमेयम् । क्षितिपर्यन्तावस्थि-
तानां तु सकलानां सर्वतो भिन्नानां परिमितानां
तथाभूतमेव प्रमेयम् । तदुत्तीर्णशिवभट्टारकस्य
प्रकाशैकवपुषः प्रकाशैकरूपा एव भावाः । श्रीम-
त्परमशिवस्य पुनः विश्वोत्तीर्ण-विश्वात्मक-पर-
मानन्दमय-प्रकाशैकघनस्य एवंविधमेव शिवा-
दि-धरण्यन्तम् अखिलम् अभेदेनैव स्फुरति; न
तु वस्तुतः अन्यत् किञ्चित् ग्राह्यं ग्राहकं वा; अपि
तु श्रीपरमशिवभट्टारक एव इत्थं नानावैचि-
त्र्यसहस्रैः स्फुरति ।—इत्यभिहितप्रायम् ॥ ३ ॥

यथा च भगवान् विश्वशरीरः, तथा

चितिसंकोचात्मा चेतनोऽपि
संकुचितविश्वमयः ॥ ४ ॥

श्रीपरमशिवः स्वात्मैक्येन स्थितं विश्वं
सदाशिवाद्युचितेन रूपेण अवविभासयिषुः पूर्वं

पं० १ क. पु० स्थितिपर्यन्तेति पाठः ।

पं० ५ ड. पु० इत्थमित्यमेतदिति-नानाविधवैचित्र्येति पाठः ।

पं० ११ यथा च इत्यादि-अवतरणिकावाक्यपाठः ख. ड. पुस्तकाभ्यामुपन्यस्तः ।

पं० १५ ग. पु० सदाशिवाद्युचितेनेति, ख. ड. पु० सदाशिवाभ्युदितेन
इति पाठः ।

चिदैक्याख्यातिसयानाश्रितशिवपर्याय-शून्या-
तिशून्यात्मतया प्रकाशाभेदेन प्रकाशमानतया
स्फुरति; ततः चिद्रसाद्यानतारूपाशेषतत्त्वभु-
वन-भाव-तत्तत्प्रमात्राद्यात्मतयापि प्रथते । यथा
च एवं भगवान् विश्वशरीरः, तथा 'चितिसं-
कोचात्मा' संकुचितचिद्रूपः 'चेतनो' ग्राहकोऽपि
वटधानिकावत् संकुचिताशेषविश्वरूपः । तथा
च सिद्धान्तवचनम्

'विग्रहो विग्रही चैव सर्वविग्रहविग्रही ।'

इति । त्रिशिरोमतेऽपि

'सर्वदेवमयः कायस्तं चेदानीं शृणु प्रिये ।

पृथिवी कठिनत्वेन द्रवत्वेऽम्भः प्रकीर्तितम् ॥'

इत्युपक्रम्य

'त्रिशिरोभैरवः साक्षाद्याप्य विश्वं व्यवस्थितः ॥'

इत्यन्तेन ग्रन्थेन ग्राहकस्य संकुचितविश्व-
मयत्वमेव व्याहरति ।

अयं च अत्राशयः—ग्राहकोऽपि अयं प्रकाशै-

पं० ३ क. ग. पु० रसाद्यानरूपः अशेषः इति पाठः ।

पं० ६ क. पु० असंकुचित इति पाठः ।

पं० ११ ख. पु० कालस्तच्चेदानीम् इति पाठः ।

पं० १५ ख. ड. पु० ग्राहकेण संकुचितेति० ग. पु० ग्राहकेणासंकुचितं
इति पाठः ।

कात्म्येन उक्तागमयुक्त्या च विश्वशरीरशिवै-
करूप एव, केवलं तन्मायाशक्त्या अनभिव्य-
क्तस्वरूपत्वात् संकुचित इव आभाति; संको-
चोऽपि विचार्यमाणः चिदैकात्म्येन प्रथमानत्वात्
चिन्मय एव, अन्यथा तु न किञ्चित् ।—इति
सर्वो ग्राहको विश्वशरीरः शिवभट्टारक एव ।
तदुक्तं मयैव

‘अख्यातिर्यदि न ख्यातिर्यातिरेवावशिष्यते ।

ख्याति चेत् ख्यातिरूपत्वात् ख्यातिरेवावशिष्यते ॥’

इति । अनेनैव आशयेन श्रीस्पन्दशास्त्रेषु

८ यदुक्तं न्यायभूषणे कर्तृकर्मादिकारकलक्षणविचारे । संभूय कारकाणां
क्रियाजनकत्वे हि तुल्यव्यापारत्वात् कः साधकतमर्थः स्वतन्त्रार्थो वा
इति साधेपारिषदं व्याकरणं विरुध्येत । अत एव शातृव्यापारस्य
प्रमाणत्वमाहुः, स च शातृव्यापारः चिद्रूपे शातरि तादात्म्येन स्थितत्वात्
बोधात्मकः इति । तथा च अत्रैव ‘विवक्षातः कारकाणि भवन्ति’
इति । यथा चित्तिः विश्वं साधयति, चित्तिमासाद्य विश्वं भवति, चित्त्या
विश्वमीश्वरः करोति, चित्तेः विश्वं भवति, चित्तेः विकारो विश्वं भवति,
चित्तौ विश्वं स्थितमिति ॥

पं० २ ख. पु० केवलं मायाशक्त्यनभिव्यक्तेति पाठः ।

पं० ३ ख. पु० एव इति पाठः ।

पं० ६ क. पु० विश्वशरीरशिवभट्टारक एवेति पाठः ।

पं० ८ क. पु० ख्यातिः ख्यातिरेव इति, ग. पु० यदि ख्यातिश्चेत् ख्या-
तिरेव इति पाठः ।

‘यस्मात्सर्वमयो जीवः.....’ ।’

इत्युपक्रम्य

‘तेन शब्दार्थचिन्तासु न सावस्था न यः शिवः ॥’

इत्यादिना शिवजीवयोरभेद एव उक्तः । एत-
त्तत्त्वपरिज्ञानमेव मुक्तिः, एतत्तत्त्वापरिज्ञानमेव
च बन्धः,—इति भविष्यति एव एतत् ॥ ४ ॥

ननु ग्राहकोऽयं विकल्पमयः, विकल्पनं च
चित्तहेतुकं; सति च चित्ते, कथमस्य शिवात्म-
कत्वम्?—इति शङ्कित्वा चित्तमेव निर्णेतुमाह

चित्तिरेव चेतनपदादवरूढा चेत्य-
संकोचिनी चित्तम् ॥ ५ ॥

न चित्तं नाम अन्यत् किञ्चित्, अपि तु
सैव भगवती तत् । तथा हि सा स्वं स्वरूपं

९ अन्यथा ‘तटः पिपतिप्रति’ इत्यादि-शब्दार्थचिन्तासु निश्चेतनस्य
तटस्य कथमिच्छा घटेत ।

पं० ३ ख. ड. पु० तस्माच्छब्दार्थेति, ग. पु० तस्मात्सर्वार्थे इति पाठः ।

पं० ४ ड. पु० जीवशिवयोरभेद उक्त इति पाठः, ड. पु० एव पदं नास्ति ।

पं० १० ख. ड. पु० चेत्यभावेः संकोचिनी इति पाठः ।

पं० १२ क. पु० चित्तिरेवेति चित्तं न चान्यत्किञ्चित् इति, ग. पु० चित्तं
नान्यत् किञ्चित् अपि तु सैव इति पाठः ।